

College voor Examens

FILOSOFIE HAVO

SYLLABUS CENTRAAL EXAMEN 2016
MET SPECIFICATIE VAN HET ONDERWERP MONDIALE
RECHTVAARDIGHEID

Versie april 2014

Inhoud

Voorwoord		5
1	Verdeling examinering CE/SE	7
1.1	Het centraal examen	7
1.2	Het schoolexamen	7
2	Domein B: Wijsgerige antropologie: Wat is de mens?	8
2.1	Subdomein B1: Centrale begrippen en onderscheidingen	8
2.2	Domein C: Ethiek: Wat is goed?	8
2.3	Domein D: Sociale filosofie: Wat is een rechtvaardige samenleving?	8
3	Specificatie Mondiale Rechtvaardigheid	9
3.1	Algemene eindtermen	9
3.2	Hoofdstuk 1 Wat is rechtvaardigheid?	9
3.3	Hoofdstuk 2 De vreselijke gezichten van armoede	10
3.4	Hoofdstuk 3 Is wereldarmoede mijn probleem?	11
3.5	Hoofdstuk 4 Het is toch niet mijn verantwoordelijkheid?	12
3.6	Hoofdstuk 5 Mondiale gelijkheid?	13
3.7	Hoofdstuk 6 Misschien kunnen we beter niet helpen	14
3.8	Hoofdstuk 7 Hoever moeten we gaan?	15
4	Het centraal examen	17
4.1	Zittingen centraal examen	17
4.2	Vakspecifieke regels correctievoorschrift	17
4.3	Toegestane hulpmiddelen	17
Bijlage 1 Examenprogramma filosofie havo		18

Toelichting:

Deze syllabus geldt voor het CE van het jaar **2016** en wijkt op kleine onderdelen af van de syllabus van 2015. Zie de geel gemarkeerde passages en de doorhalingen. Syllabi van de jaren vóór 2016 zijn niet meer geldig.

Voorwoord

De minister heeft de examenprogramma's op hoofdlijnen vastgesteld. In het examenprogramma zijn de exameneenheden aangewezen waarover het centraal examen (CE) zich uitstrekt: het CE-deel van het examenprogramma. Het examenprogramma geldt tot nader order.

Het College voor Examens (CvE) geeft in een syllabus, die in beginsel jaarlijks verschijnt, een toelichting op het CE-deel van het examenprogramma. Behalve een beschrijving van de exameneisen voor een centraal examen kan de syllabus verdere informatie over het centraal examen bevatten, bijvoorbeeld over een of meer van de volgende onderwerpen: specificaties van examenstof, begrippenlijsten, bekend veronderstelde onderdelen van domeinen of exameneenheden die verplicht zijn op het schoolexamen, bekend veronderstelde voorkennis uit de onderbouw, bijzondere vormen van examinering (zoals computerexamens), voorbeeldopgaven, toelichting op de vraagstelling, toegestane hulpmiddelen.

Ten aanzien van de syllabus is nog het volgende op te merken. De functie ervan is een leraar in staat te stellen zich een goed beeld te vormen van wat in het centraal examen wel en niet gevraagd kan worden. Naar zijn aard is een syllabus dus niet een volledig gesloten en afgebakende beschrijving van alles wat op een examen zou kunnen voorkomen. Het is mogelijk, al zal dat maar in beperkte mate voorkomen, dat op een CE ook iets aan de orde komt dat niet met zo veel woorden in deze syllabus staat, maar dat naar het algemeen gevoelen in het verlengde daarvan ligt.

Een syllabus is zodoende een hulpmiddel voor degenen die anderen of zichzelf op een centraal examen voorbereiden. Een syllabus kan ook behulpzaam zijn voor de producenten van leermiddelen en voor nascholingsinstanties. De syllabus is niet van belang voor het schoolexamen. Daarvoor zijn door de SLO handreikingen geproduceerd die niet in deze uitgave zijn opgenomen.

Deze syllabus geldt voor het examenjaar **2016**. Syllabi van eerdere jaren zijn niet meer geldig en kunnen van deze versie afwijken. Voor het examenjaar **2017** wordt de syllabus opnieuw vastgesteld. Het CvE publiceert uitsluitend digitale versies van de syllabi. Dit gebeurt via Examenblad.nl (www.examenblad.nl), de officiële website voor de examens in het voortgezet onderwijs.

Een syllabus kan zo nodig ook tussentijds worden aangepast, bijvoorbeeld als een in de syllabus beschreven situatie feitelijk veranderd is. De aan een centraal examen voorafgaande Septembermededeling is dan het moment waarop dergelijke veranderingen bekendgemaakt worden. Kijkt u voor alle zekerheid jaarlijks in september op Examenblad.nl.

Het CvE stelt het aantal en de tijdsduur van de toetsen van het centraal examen vast en de wijze waarop het centraal examen wordt afgenomen. Deze vaststelling wordt gepubliceerd in het rooster voor de centrale examens en in de Septembermededeling.

Voor opmerkingen over syllabi houdt het CvE zich steeds aanbevolen. U kunt die zenden aan info@cve.nl of aan CvE, Postbus 315, 3500 AH Utrecht.

De voorzitter van het College voor Examens,
Drs. H.W. Laan

1 Verdeling examinering CE/SE

1.1 Het centraal examen

Het centraal examen heeft betrekking op een door het CvE vastgesteld onderwerp dat gerelateerd is aan een van de domeinen B, C of D als hoofddomein, waarbij een of meer andere domeinen betrokken kunnen zijn, en de subdomeinen 1. van de domeinen B, C en D, die zowel afzonderlijk als in relatie met het onderwerp kunnen worden geëxamineerd.

De domeinen B, C en D zijn:

- B. Wijsgerige antropologie
- C. Ethiek
- D. Sociale filosofie

Voor het vak filosofie zal in 2016 het domein 'Sociale Filosofie' en de daaruit ontwikkelde eindtermen over het onderwerp **Mondiale Rechtvaardigheid** gelden.

1.2 Het schoolexamen

Het schoolexamen heeft betrekking op domein A en:

- ten minste de domeinen en subdomeinen waarop het centraal examen geen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

Voor het schoolexamen heeft de SLO een handreiking tot stand gebracht. Zie www.slo.nl.

2 Domein B: Wijsgerige antropologie: Wat is de mens?

2.1 Subdomein B1: Centrale begrippen en onderscheidingen

- *de centrale begrippen*: bewustzijn, rede (Kant), emotie, identiteit, subject, intersubjectiviteit, lichamelijkheid, gender, transcendentie;
- *de begrippenparen*: geest (ziel) en lichaam, gevoel en verstand, mens en dier, mens en machine, monisme en dualisme, vrijheid en determinisme, cultuur en natuur, taal en symbool.

2.2 Domein C: Ethiek: Wat is goed?

Subdomein C1: Centrale begrippen en onderscheidingen

- *de centrale begrippen*: het goede, geluk, deugd (Aristoteles), rechtvaardigheid, nut (utilisme), genot (hedonisme), autonomie, plicht (Kant), moraal;
- *de begrippenparen*: egoïsme en altruïsme, goed en kwaad, waarden en normen, descriptief en prescriptief, intrinsieke en instrumentele waarde, universalisme en relativisme.

2.3 Domein D: Sociale filosofie: Wat is een rechtvaardige samenleving?

Subdomein D1: Centrale begrippen en onderscheidingen

- *de centrale begrippen*: staat, legitimiteit, natuurtoestand, maatschappelijk verdrag, schaarste, vervreemding, ideologie, rechtvaardigheid, gelijkheid, macht, disciplineren, utopie;
- *de begrippenparen*: macht en recht, recht en plicht, natuurrecht en positief recht, negatieve en positieve vrijheid.

3 Specificatie Mondiale Rechtvaardigheid

3.1 Algemene eindtermen

1. De kandidaten kunnen een analyse maken van de begrippen (mondiale) rechtvaardigheid, verantwoordelijkheid, plicht, recht, armoede, behoefte, hulp, verdeling, menselijkheid en waardigheid. Zij kunnen daartoe verschillende definities opstellen, vooronderstellingen aangeven waarop deze definities berusten en de (historische) contextafhankelijkheid van deze begrippen uitleggen.
2. De kandidaten kunnen verschillende opvattingen over (mondiale) rechtvaardigheid, herkennen, uitleggen, vergelijken en **kritisieren en zij kunnen deze opvattingen** toepassen aan de hand van voorbeelden of casussen en een beargumenteerd standpunt innemen over deze opvattingen.
3. De kandidaten kunnen uitleggen welke vooronderstellingen over de menselijke natuur en het morele handelen van de mens ten grondslag liggen aan de verschillende opvattingen over (mondiale) rechtvaardigheid en de betekenis van deze opvattingen aangeven voor het filosofisch debat over mondiale rechtvaardigheid.

3.2 Hoofdstuk 1 Wat is rechtvaardigheid?

4. De kandidaten kunnen de definitie van rechtvaardigheid geven volgens het principe van *suum cuique tribuere* (ieder het zijne geven). Daarbij kunnen ze uitleggen welke spanning er bestaat tussen de categorieën verdienste en verdeling.
5. De kandidaten kunnen een analyse maken van rechtvaardigheid vanuit het principe van 'een gelijke verdeling van lasten' en aangeven welke rollen positieve en negatieve discriminatie daarbij kunnen spelen.
6. De kandidaten kunnen de betekenis van de volgende vormen van rechtvaardigheid die Aristoteles onderscheidt omschrijven en aangeven waarin zij verschillen: wettelijke of algemene rechtvaardigheid, bijzondere of speciale rechtvaardigheid, verdelende rechtvaardigheid en corrigerend recht.
7. De kandidaten kunnen vanuit het begrip gelijkheid kritische kanttekeningen maken bij de principes van verdelende rechtvaardigheid en ruilrechtvaardigheid bij Aristoteles.
8. De kandidaten kunnen uitleggen wat de rol is die vraag en aanbod, schaarste en overvloed spelen bij vrijwillige ruilverhoudingen.
9. De kandidaten kunnen beargumenteren waarom het **volgens sommige filosofen moreel** noodzakelijk is om rechtvaardigheid te benaderen vanuit het begrip medemenselijkheid.
10. De kandidaten kunnen uitleggen wat volgens Cicero het onderscheid is tussen rechtvaardigheid en medemenselijkheid. Daarbij kunnen ze aangeven waarom de plicht van de rechtvaardigheid zwaarder weegt dan de plicht van de medemenselijkheid.
11. De kandidaten kunnen uitleggen waarom het onderscheid tussen rechtvaardigheid en medemenselijkheid, tussen recht en deugd, ontoereikend is als het gaat om het vraagstuk van de mondiale rechtvaardigheid. Daarbij kunnen ze beargumenteren dat mondiale rechtvaardigheid kan worden

benaderd vanuit het begrip *menselijke waardigheid* en daarbij de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (1948) betrekken.

12. De kandidaten kunnen de argumentatie van Thomas Pogge reconstrueren waarom het welzijn van de wereldbevolking niet alleen een appèl doet op de brede plicht van de medemenselijkheid, maar ook op de strikte plicht van de rechtvaardigheid.

Primaire tekst: Cicero, Marcus Tullius (1984). *De plichten: Leefregels gebaseerd op het Stoïcisme*. Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door J. Ector. Leuven-Amersfoort: Acco, pp. 19 – 35 (fragmenten).

13. De kandidaten kunnen de opvatting van Cicero over rechtvaardigheid uitleggen en aangeven wat daarbij het belang is van trouw. Tevens kunnen zij voorbeelden noemen van onrechtvaardig gedrag en daarbij uitleggen welke rol vrees en hebzucht daarbij kunnen spelen.
14. De kandidaten kunnen de opvatting van Cicero over gemeenschappelijk en privaat bezit uitleggen.
15. De kandidaten kunnen de opvatting van Cicero over weldadigheid en mildheid uitleggen en daarbij drie basisprincipes van rechtvaardigheid noemen en toepassen.
16. De kandidaten kunnen vier motieven voor weldadigheid die Cicero noemt, herkennen, uitleggen en toepassen.
17. De kandidaten kunnen uitleggen waarom volgens Cicero mensheid, natie, verwantschap en vriendschap vormen van gemeenschap zijn en daarbij de argumentatie reconstrueren waarom de staat bovenaan staat in de hiërarchie.

3.3 Hoofdstuk 2 De vreselijke gezichten van armoede

18. De kandidaten kunnen de betekenis aangeven van de Millenniumverklaring van de VN en voorbeelden geven van acties om de armoede de wereld uit te krijgen.
19. De kandidaten kunnen aan de hand van voorbeelden uit de literatuur, het internationaal recht en de filosofie uitleggen waarom armoede een fysiek en een materieel tekort inhoudt.
20. De kandidaten kunnen beargumenteren **waarom** dat het niet **willen** kunnen vervullen van bepaalde basisbehoeften niet onder de definitie van armoede **valt**. ~~hoeft te vallen.~~
21. De kandidaten kunnen uitleggen wat de behoeftepiramide van Abraham Maslow inhoudt en beargumenteren in hoeverre de vijf fundamentele behoeften die in deze piramide worden onderscheiden een criterium voor armoede kunnen zijn.
22. De kandidaten kunnen uitleggen wat Adam Smith onder een eervol leven en relationele armoede verstaat en daarbij aangeven wat het onderscheid is tussen noodzakelijke en luxe goederen.
23. De kandidaten kunnen aangeven welk verband er in de Millenniumverklaring en de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens wordt gelegd tussen armoede en uitsluiting en kanttekeningen maken bij de antropologische en ethische vooronderstellingen die aan deze verklaringen ten grondslag liggen.
24. De kandidaten kunnen de opvatting van Aristoteles over een goed leven weergeven en daarbij uitleggen wat hij verstaat onder de mens als gemeenschapswezen.

25. De kandidaten kunnen uitleggen waarom armoede geen neutraal etiket is en hierbij een eigen en beargumenteerde opvatting over de menselijke natuur betrekken.
26. De kandidaten kunnen uitleggen waarom de definitie van (extreme) armoede afhankelijk is van tijd en plaats. Daarbij kunnen ze de tegenstelling tussen fysieke armoede **als absolute deprivatie** en sociale armoede **als relatieve deprivatie met behulp van het onderscheid tussen absolute en relatieve armoede** uitleggen, problematiseren en er een beargumenteerd standpunt over innemen.

Primaire tekst: Nussbaum, Martha (2012). *Mogelijkheden scheppen: Een nieuwe benadering van de menselijke ontwikkeling*. Vertaald door R. van Kappel, Amsterdam: Ambo, pp. 36-47.

27. De kandidaten kunnen de opvattingen van Martha Nussbaum over 'capabilities' en 'functioning' uitleggen en daarbij een vergelijking maken tussen haar opvattingen en die van Amartya Sen.
28. De kandidaten kunnen aan de hand van het onderscheid tussen inwendige en gecombineerde 'capabilities' aangeven wat er in een samenleving aan levenskwaliteit is verwezenlijkt. Zij kunnen dit (relatieve) onderscheid uitleggen aan de hand van voorbeelden in verschillende samenlevingen.
29. De kandidaten kunnen het verschil tussen inwendige en elementaire 'capabilities' uitleggen met behulp van het begrip 'aangeboren vermogens'.

3.4 Hoofdstuk 3 Is wereldarmoede mijn probleem?

30. De kandidaten kunnen morele en politiek-ethische vragen stellen over het mondiale probleem van armoede en deze vragen in verband brengen met verschillende mens- en maatschappijbeelden.
31. De kandidaten kunnen het onderscheid tussen een persoonlijke ethiek en een institutionele ethiek uitleggen aan de hand van de begrippen morele houding, verantwoordelijkheid en rechtvaardigheid.
32. De kandidaten kunnen de argumentatie van Peter Singer reconstrueren en bekritisieren waarom noch de één op één relatie tussen persoon in nood en mogelijke helper, noch de fysieke afstand tot de nood en noch de kwantiteit van de nood verschil maken voor de morele plicht tot helpen.
33. De kandidaten kunnen het onderscheid tussen de extreme en gematigde variant van opoffering bij Singer uitleggen, toepassen en analyseren.
34. De kandidaten kunnen de kritiek van Liam Murphy op het opofferingsprincipe van Singer uitleggen. Bovendien kunnen zij beargumenteren in hoeverre het 'coöperatie- of samenwerkingsprincipe' van Murphy hiervoor een goed alternatief vormt.
35. De kandidaten kunnen vanuit een structurele en institutionele benadering kritiek leveren op de persoonlijke ethiek van Singer.

Primaire tekst: Singer, Peter (2001) *Singers oplossing voor armoede in de wereld*. In P. Singer, *Een ethisch leven*. Vertaald door C. Sykora. Utrecht: Het Spectrum, pp. 160-167.

36. De kandidaten kunnen Singers oplossing voor de armoede in de wereld uitleggen, daarbij zijn utilitaristische argumentatie weergeven en vergelijken met de 'volg-de-massa-ethiek.
37. De kandidaten kunnen uitleggen waarom we volgens Singer meer moeten geven dan ons 'eerlijke deel' en tevens aangeven wanneer het punt wordt bereikt waarop we geen geld meer hoeven te geven voor armoedebestrijding.

3.5 Hoofdstuk 4 Het is toch niet mijn verantwoordelijkheid?

38. De kandidaten kunnen aan de hand van het onderscheid tussen ontwikkelingshulp en noodhulp uitleggen waarom armoede een complex probleem is.
39. De kandidaten kunnen uitleggen dat het bestrijden van armoede niet losstaat van de vraag naar het ontstaan van armoede. Bovendien kunnen zij daarbij de rol betrekken die 'natuurlijk' ongeluk en politiek-economische factoren spelen.
40. De kandidaten kunnen het onderscheid tussen herstellende verantwoordelijkheid en resultaatsverantwoordelijkheid uitleggen en toepassen.
41. De kandidaten kunnen het verband aangeven tussen het utilitaristische mensbeeld van Singer en zijn opvatting over (herstellende) verantwoordelijkheid.
42. De kandidaten kunnen het onderscheid aangeven tussen mensen in nood als hulpeloos slachtoffer en als handelende persoon. Daarbij kunnen ze de opvattingen van Singer en David Miller betrekken.
43. De kandidaten kunnen uitleggen wat de visie is van de libertaristen als Robert Nozick en Ayn Rand op (resultaats-) verantwoordelijk en op de plicht van rechtvaardigheid. Daarbij kunnen zij het onderliggende mensbeeld en de visie op de staat kritisch evalueren.
44. De kandidaten kunnen een standpunt innemen ten aanzien van de houdbaarheid van het onderscheid tussen 'doden' (handelen) en 'laten sterven' (nalaten). Zij kunnen daarbij opponerende argumenten noemen en een eigen beargumenteerde afweging maken.
45. De kandidaten kunnen aangeven wat het onderscheid is tussen negatieve plichten en positieve plichten. Daarbij kunnen zij het verband aangeven tussen dit onderscheid en het onderscheid tussen herstellende verantwoordelijkheid en resultaatsverantwoordelijkheid.
46. De kandidaten kunnen de analyse van Pogge van de oorzaken van wereldarmoede uitleggen. Zij kunnen een beargumenteerd standpunt innemen over de vraag of burgers en regeringen van rijke landen resultaatsverantwoordelijkheid dragen voor het lot van de allerarmsten. Zij kunnen daarbij aangeven in hoeverre dit standpunt is gebaseerd op de opvattingen van Singer, op die van de libertaristen of op die van Pogge.

Primaire tekst: Pogge, Thomas (2007). 'Hulp verlenen' aan de armen in de wereld, *Krisis: Tijdschrift voor empirische filosofie*, 8 (1), pp. 1 – 9.

47. De kandidaten kunnen uitleggen waarom volgens Pogge uit de relatie die er is tussen de mondiale economische orde en schrijnende armoede, niet alleen positieve plichten volgen om de armen te helpen, maar ook negatieve plichten om de armen geen schade te berokkenen.

48. De kandidaten kunnen de kritiek van Pogge op de empirische vooronderstelling van het verklarend nationalisme, zoals aangehangen door John Rawls, weergeven en voorzien van kritische kanttekeningen.
49. De kandidaten kunnen uitleggen waarom Singers voorbeeld van de 'ondiepe vijver' de empirische veronderstelling van het verklarend nationalisme ondersteunt.
50. De kandidaten kunnen uitleggen waarom het grondstoffenprivilege een belangrijk kenmerk is van de mondiale economische orde.
51. De kandidaten kunnen de drie vergelijkingen van Pogge met betrekking tot de ondergrens van het argument dat armen beter worden van de mondiale economische orde, weergeven, uitleggen en bekritisieren.

3.6 Hoofdstuk 5 Mondiale gelijkheid?

52. De kandidaten kunnen de minimalistische positie ten aanzien van mondiale verdelende rechtvaardigheid uitleggen en daarbij aangeven wat de betekenis is van de standaard van absolute ongelijkheid.
53. De kandidaten kunnen de kritiek vanuit het egalitarisme op de minimalistische positie ten aanzien van mondiale verdelende rechtvaardigheid uitleggen aan de hand van een analyse van het begrip relatieve ongelijkheid.
54. De kandidaten kunnen uitleggen dat verdelende rechtvaardigheid een specifieke vorm is van bijzondere rechtvaardigheid, zowel in de opvatting van Aristoteles als in de moderne politieke filosofie.
55. De kandidaten kunnen **verschillende betekenissen** het principe van verdelende rechtvaardigheid herkennen en toepassen aan de hand van de criteria: simpele gelijkheid, behoefte, effectiviteit en verdienste.
56. De kandidaten kunnen beargumenteren dat de aanwezigheid van natuurlijke hulpbronnen in moreel opzicht pas relevant wordt als er aanspraken op worden gemaakt en er vruchten van worden geplukt.
57. De kandidaten kunnen uitleggen in hoeverre rechtvaardigheid te maken heeft met gelijke kansen en beargumenteren dat de vraag naar verdelende rechtvaardigheid ook gesteld kan worden wanneer er geen sprake is van absolute armoede.
58. De kandidaten kunnen Rawls' opvatting weergeven over de samenhang tussen vrijheid en sociaaleconomische gelijkheid bij het bepalen van wat een rechtvaardige samenleving is.
59. **De kandidaten kunnen drie redenen noemen van waaruit voor de minimalistische positie wordt gekozen en** aan de hand van het begrip *absolute ongelijkheid* aangeven wat het verschil is tussen de minimalistische benadering van mondiale rechtvaardigheid van Rawls en de egalitaire benaderingen van Singer en van Pogge.

Primaire tekst: Rawls, John (1999). *The Law of Peoples*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press fragmenten uit p. 113 – 120. Vertaald door R. Tinnevelt en Th. Mertens

60. De kandidaten kunnen twee redenen geven waarom het volgens Rawls belangrijker is om de kloof tussen arm en rijk op binnenlands vlak te verkleinen dan op wereldvlak.

61. De kandidaten kunnen uitleggen welke twee principes van verdelende rechtvaardigheid onder volkeren Charles Beitz onderscheidt en welke kritiek Rawls daarop heeft.
62. De kandidaten kunnen aangeven wat het doel van de plicht tot bijstand is en uitleggen wat volgens Rawls het verschil is met een mondiaal egalitair principe 'met einddoel'.
63. De kandidaten kunnen aan de hand van het begrip 'politieke cultuur' aangeven waarom een mondiale herverdeling van natuurlijke hulpbronnen volgens Rawls niet in overweging genomen hoeft te worden.

Primaire tekst: Rawls, John (2006). *Een theorie van rechtvaardigheid*. Vertaald door F. Bestebreurtje. Rotterdam: Lemniscaat, fragmenten uit p. 51 – 60

64. De kandidaten kunnen de argumentatie van Rawls reconstrueren waarom rechtvaardigheid de eerste deugd is van sociale instituties en daarbij aangeven welke kritiek daarin is vervat op de utilitaristische calculus.
65. De kandidaten kunnen aangeven wat volgens Rawls de basisstructuur is van de samenleving en daarbij uitleggen waarom deze basisstructuur het voornaamste object is van sociale rechtvaardigheid.
66. De kandidaten kunnen de opvatting van rechtvaardigheid als billijkheid weergeven en de beginselen daarvan uitleggen aan de hand van de hypothetische situatie van 'de sluier van onwetendheid'.

3.7 Hoofdstuk 6 Misschien kunnen we beter niet helpen

67. De kandidaten kunnen kritische kanttekeningen maken bij de vraag naar de morele plicht om mensen ver weg te helpen en de effectiviteit van hulp.
68. De kandidaten kunnen aan de hand van een concreet voorbeeld het probleem van de 'vuile handen' schetsen bij het geven van noodhulp en daarbij morele vragen stellen en evalueren vanuit verschillende ethische benaderingen.
69. De kandidaten kunnen de argumentatie van Dambisa Moyo reconstrueren dat ontwikkelingshulp geen oplossing is voor armoede, maar er juist de oorzaak van kan zijn en om die reden afgeschaft moet worden.
70. De kandidaten kunnen de metaforen van de aarde als *global village*, van de aarde als *ruimteschip* en van de aarde als *reddingboot* uitleggen, vergelijken en toepassen op het probleem van de armoede in de wereld.
71. De kandidaten kunnen de visie van Garrett Hardin op de mondiale verdeling van welvaart uitleggen aan de hand van *de tragedie van de meent* en daarbij de begrippen *eindigheid* en *schaarste* en *individueel* en *gemeenschappelijk* belang betrekken.
72. De kandidaten kunnen beargumenteren in hoeverre de armoede in de wereld als een *tragedie van de meent* beschouwd kan worden.

Primaire tekst: Kant, Immanuel (2012). *Naar de eeuwige vrede*. Vertaald door E. van Elden en Th. Mertens. Amsterdam: Boom, pp. 346, 358 – 360.

73. De kandidaten kunnen uitleggen wat Immanuel Kant verstaat onder gastvrijheid en daarbij aangeven het verschil is tussen het gastrecht en het bezoekrecht.

74. De kandidaten kunnen de kritiek van Kant op de Europese praktijk van het kolonialisme uitleggen.
75. De kandidaten kunnen uitleggen wat Kant verstaat onder wereldburgerrecht (kosmopolitisme) en weergeven wat hij daarvan als de oorsprong beschouwt.

3.8 Hoofdstuk 7 Hoever moeten we gaan?

76. De kandidaten kunnen uitleggen wat het morele probleem van de humanitaire interventie inhoudt, daarvan voorbeelden geven uit de contemporaine geschiedenis en het verband aangeven tussen humanitaire interventie en het probleem van mondiale rechtvaardigheid.
77. De kandidaten kunnen de argumentaties van het *pacifisme* en het *realisme* over oorlogsgeweld en moraal reconstrueren en in verband brengen met ethische theorieën.
78. De kandidaten kunnen het idee van een *rechtvaardige oorlog* uitleggen als positie tussen het *pacifisme* en het *realisme*.
79. De kandidaten kunnen het onderscheid tussen het *jus ad bellum* (het recht tot oorlog) en het *jus in bello* (het recht tijdens de oorlog) uitleggen. Daarbij kunnen ze drie criteria van het recht tot oorlog (te weten: de rechtvaardige reden, de bevoegde autoriteit, de juiste intentie) en drie criteria van het recht tijdens de oorlog (te weten: nuttigheid, proportionaliteit, discriminatie) noemen, uitleggen en toepassen op actuele of historische conflicten.
80. De kandidaten kunnen een beargumenteerd standpunt innemen over de vraag of het voeren van een oorlog in **de een bepaalde context van een humanitaire interventie** moreel geoorloofd of verplicht is en daarbij hun antropologische en ethische vooronderstellingen benoemen, uitleggen en toepassen.
81. De kandidaten kunnen uitleggen wat met het idee van *collectieve zelfbeschikking* inhoudt, wat daarover wordt gezegd in het Handvest van de Verenigde Naties en wat de betekenis daarbij is van de begrippen *soevereiniteit* en *verantwoordelijkheid*.
82. De kandidaten kunnen het dilemma uitleggen dat bestaat uit de twee vormen van zelfbeschikking: *collectief* en *individueel*. Tevens kunnen zij het verband aangeven tussen dit dilemma en de rol van de mensenrechten uit de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (1948).
83. De kandidaten kunnen het standpunt John Stuart Mill over collectieve zelfbeschikking uitleggen en daarbij de betekenis aangeven van het *schadebeginsel*.
84. De kandidaten kunnen de argumentatie van Kant reconstrueren waarom het principe van non-interventie onvoorwaardelijk geldt.
85. De kandidaten kunnen kritische kanttekeningen maken bij de vergelijking die Mill en Kant maken tussen individuele en collectieve zelfbeschikking. Daarbij kunnen zij beargumenteren dat het recht op collectieve zelfbeschikking niet absoluut is.
86. De kandidaten kunnen het standpunt van Michael Walzer over militaire interventie uitleggen en daarbij zijn antropologische vooronderstellingen expliciteren.

Primaire tekst: Walzer, Michael (2008). Mondiale en lokale rechtvaardigheid. In M. Walzer, *Grenzeloze rechtvaardigheid*. Amsterdam: Boom, fragmenten uit pp. 123 –129

87. De kandidaten kunnen de opvatting van Walzer uitleggen waarom wederzijdse hulp en politieke verantwoordelijkheid voor grensoverschrijdend onrecht korte termijn aspecten zijn van mondiale rechtvaardigheid en waarom verdeling van sociale goederen op langere termijn een zaak is van bevolkingen zelf.
88. De kandidaten kunnen uitleggen waarom we volgens Walzer 'lokale distributieve rechtvaardigheid' net zo moeten beschouwen als 'zelfbeschikking'.
89. De kandidaten kunnen uitleggen op welke twee manieren volken die zich hebben bevrijd van terreur, zich volgens Walzer kunnen vergissen in de manier waarop ze hun lokale idee van rechtvaardigheid willen doorvoeren.

Voor de primaire teksten en andere informatie: zie www.vfvo.nl

4 Het centraal examen

4.1 Zittingen centraal examen

Raadpleeg hiervoor het Examenblad, www.examenblad.nl

4.2 Vakspecifieke regels correctievoorschrift

Voor het vak filosofie is geen vakspecifieke regel in het correctievoorschrift vastgesteld.

4.3 Toegestane hulpmiddelen

Raadpleeg hiervoor het Examenblad, www.examenblad.nl

Bijlage 1 Examenprogramma filosofie havo

Het eindexamen

Het eindexamen bestaat uit het centraal examen en het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

Domein A	Vaardigheden
Domein B	Wijsgerige antropologie
Domein C	Ethiek
Domein D	Sociale filosofie.

Het centraal examen

Het centraal examen heeft betrekking op een door de CEVO vastgesteld onderwerp dat gerelateerd is aan een van de domeinen B, C of D als hoofddomein, waarbij een of meer andere domeinen betrokken kunnen zijn, en de subdomeinen 1. van de domeinen B, C en D, die zowel afzonderlijk als in relatie met het onderwerp kunnen worden geëxamineerd.

De CEVO stelt het aantal en de tijdsduur van de zittingen van het centraal examen vast.

De CEVO maakt indien nodig een specificatie bekend van de examenstof van het centraal examen.

Het schoolexamen

Het schoolexamen heeft betrekking op domein A en:

- ten minste de domeinen en subdomeinen waarop het centraal examen geen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

De examenstof

Domein A: Vaardigheden

Subdomein A1: Argumentatieve vaardigheden

- 1 De kandidaat kan:
met betrekking tot een filosofisch vraagstuk informatie selecteren, structureren en interpreteren:
  - een betoog analyseren;
  - een betoog beoordelen;
  - een logisch correct en overtuigend betoog opzetten en houden;
  - de resultaten van een leeractiviteit overdragen aan anderen.

Subdomein A2: Onderzoeksvaardigheden en benaderingswijzen

- 2 De kandidaat kan:
  - vooronderstellingen onderzoeken waarop een vraagstuk berust;

- verschillende filosofische posities ten aanzien van een vraagstuk beargumenteerd innemen.

Subdomein A3: Oriëntatie op studie en beroep

Domein B: Wijsgerige antropologie

Subdomein B1: Centrale begrippen

- 3 De kandidaat kan een aantal centrale begrippen uit de wijsgerige antropologie herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen.

Subdomein B2: Lichaam, geest en emotie

- 4 De kandidaat kan:
- verschillende opvattingen over de verhouding tussen lichaam en geest herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen;
  - verschillende opvattingen over de aard en functies van emoties herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen.

Subdomein B3: De mens als redelijk wezen

- 5 De kandidaat kan:
- verschillende opvattingen over de mens als redelijk wezen herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen;
  - enkele opvattingen over de geldigheid van verschillende vormen van (rationele) kennis herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen.

Domein C: Ethiek

Subdomein C1: Centrale begrippen

- 6 De kandidaat kan een aantal centrale begrippen uit de ethiek herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen.

Subdomein C2: Het goede leven

- 7 De kandidaat kan een aantal opvattingen over de verhouding tussen nut en geluk herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen.

Subdomein C3: Integriteit en verantwoordelijkheid

- 8 de kandidaat kan:
- verschillende posities ten aanzien van individuele vrijheid en collectieve verantwoordelijkheid herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen;
  - binnen de verhouding van individu en gemeenschap de rol aangeven van integriteit en verantwoordelijkheid.

Domein D: Sociale filosofie

Subdomein D1: Centrale begrippen

- 9 De kandidaat kan een aantal centrale begrippen uit de sociale filosofie herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen.

Subdomein D2: Schaarste, begeerte en macht

- 10 De kandidaat kan:

- uitleggen wat de aard en functie is van menselijke begeerten en behoeften en wat de samenhang is tussen schaarste en behoeften;
- verschillende opvattingen over de oorsprong van macht en de vormen van macht herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen.

Subdomein D3: Ideologie

11 De kandidaat kan uitleggen wat de rol en invloed is van ideologieën in de maatschappij. Hij kan daarbij aangeven wat de filosofische en/of levensbeschouwelijke uitgangspunten van ideologieën zijn.

